

Att planera skift- och nattarbete i vård och omsorg

Medarbetare som håller verksamheten i gång under dygnets alla timmar behövs inom vård och omsorg. Men skift- och nattarbete påverkar både kroppen och vardagslivet utanför arbetet. Hur ska ett schema se ut för att kunna täcka verksamhetens behov och samtidigt vara så hälsosamt som möjligt?

I den här korta guiden har vi samlat aktuell kunskap från vår egen och andras forskning. Guiden är tänkt att vara ett stöd för arbetsgivare med ansvar för skift- och nattarbetare och för chefer och schemaläggare som vill veta mer om det här området.

Rekommendationer för hälsosamt skiftarbete

- Gravida kvinnor bör inte arbeta mer än ett nattpass i veckan
- Undvik skiftscheman med fler än tre nätter i rad
- Återhämtning är viktigt, minst 11 timmar mellan pass och minst 28 timmar vid byte från nattarbete till annat skift
- Tillse en bra erfarenhetsmix på samma schemarad så att nyanställda kan få stöd från erfarna kollegor
- Tillse att bemanningen vid nattskiftet är tillräcklig även vid plötsliga arbetstoppar
- Medicinska kontroller ska erbjudas vid nattarbete

Vad säger forskningen om hälsoeffekter?

Nattarbete medför störningar i dygnsrytmen, risk för minskad sömn och försämrad sömnkvalitet, och kan påverka hälsan på olika sätt. Omfattande nattarbete är kopplat till en ökad risk för hjärt-kärlsjukdomar, typ 2-diabetes, negativ påverkan på foster och moder vid graviditet och ger eventuellt även en ökad risk för cancer, främst bröstcancer hos kvinnor. Nattarbete kan påverka sömnen negativt både på kort och lång sikt. Vidare kan även enstaka natters arbete, om det leder till uttröttning, öka risken för felhandlingar och olyckor.

Det finns omfattande forskning inom området, framför allt på sjukvårdspersonal, men resultaten är inte alltid samstämmiga. Olika studier använder till exempel olika mått på omfattningen av nattarbete, vanligast är antal nattpass per tidsenhet (år, månader, veckor), antal nätter i rad, och nattpassens längd. I några studier har man även undersökt längden på återhämtningen efter ett nattpass.

Betydelse av omfattningen av nattarbetet

Studier av risken för hjärt-kärlsjukdomar tyder på att mycket nattarbete sannolikt är förknippat med en ökad risk för högt blodtryck, hjärtinfarkt och stroke, men antalet studier är begränsat.

I grupper som arbetat mer än omkring 120 nätter per år fanns en ökad risk för hjärtsjukdom och redan vid mer än omkring 30 nätter per år en ökad risk för sjukdomar i hjärnan och hjärnans blodkärl, till exempel stroke. För typ 2-diabetes har man sett att omfattningen av nattarbete sannolikt kan ha betydelse för risken att drabbas. I en studie såg man en ökad risk för typ 2-diabetes bland personer som hade arbetat natt fler än åtta gånger per månad.

Studier av bröstcancer och nattarbete baserar sig huvudsakligen på studier av sjuksköterskor. Sambandet med bröstcancer är starkt misstänkt men inte helt säkert belagt. Hur risken relaterar till antal nätter per tidsenhet är mindre undersökt, men några studier tyder på en ökad risk efter tre eller fler nattskift per vecka. Studierna visar mer tydligt på en ökad risk efter långvarigt nattarbete (varierar mellan mer än fem år och mer än 20 år i olika studier).

Studier av nattarbete bland gravida tyder på en ökad risk att föda för tidigt eller för missfall. En arbetsgrupp med nordiska specialister har rekommenderat att gravida skall arbeta maximalt en natt per vecka.

Även om forskningen delvis ger olika resultat för vissa sjukdomar och risker så tyder det mesta på att hälsoriskerna över lag är mindre vid mindre omfattande nattarbete.

Flera nattpass i rad

Liksom tidigare forskning har våra studier indikerat att nattpass under flera dygn i rad kan medföra en ökad risk för ohälsa på både kort och lång sikt. De som ofta arbetat tre eller fler nattpass i rad har en ökad risk både för sjukdomar i hjärnan och hjärnans kärl, till exempel stroke, och för negativ påverkan på graviditet, som för tidig födsel. Det finns sannolikt också en ökad risk för bröstcancer efter flera år då man ofta arbetat tre eller fler nätter i rad, och för olyckstillbud vid arbete fler än tre nätter i rad.

I en intervjustudie beskrev många av de intervjuade att välbefinnandet påverkas påtagligt negativt vid arbete fler än tre nätter i rad. Det gällde i synnerhet personer med roterande schema.

Inte fler än tre nätter i rad

En arbetsgrupp med nordiska specialister har för att minska risken för olyckor och bröstcancer rekommenderat att man undviker skiftscheman med fler än tre nätter i rad.

Nattpassets längd

I den svenska sjukvården är det vanligt med nattskift om 10 timmar eller något mer. Forskningen är inte entydig när det gäller begränsning av nattskiftets längd för att minska skadliga hälsoeffekter. I vissa sammanställningar rekommenderas att nattskift inte bör

överstiga 9 timmar. Detta eftersom vissa studier talar för en ökad risk för skador och möjligen även för bröstcancer vid långa nattskift. Underlaget för att rekommendera att man förkortar nattpassen från 10 till 9 timmar är dock svagt när det gäller bröstcancerriken. Här förefaller det vara viktigare att begränsa antalet skift per vecka, och att begränsa antalet nattskift som följer direkt efter varandra.

En praktisk konsekvens om nattskiftet kortas är att förmiddags- och/eller eftermiddagsskiftet då skulle behöva förlängas. Detta kan skapa andra problem, till exempel då tiden redan nu är kort mellan eftermiddagsskift och förmiddagsskift i treskiftsmodellen.

Återhämtning efter arbetspass

Flera studier visar att det är viktigt med tillräcklig tid för att få återhämtning efter ett nattpass. Otillräcklig tid för återhämtning är kopplat till minskad sömn, sömnhet och högre nivåer av upplevd stress.

Sömnstörningar bidrar sannolikt till en ökad risk för hjärt-kärlsjukdomar och för annan ohälsa såsom övervikt och diabetes. Detta kan vara en av mekanismerna för hur nattarbete ökar risken för hjärt-kärlsjukdom. Att ofta ha mindre än 28 timmars ledighet efter ett nattpass är förknippat med en ökad risk både för sjukdomar i hjärnan och hjärnans kärl, till exempel stroke, och negativ påverkan på graviditet.

Att ha mindre än 11 timmars återhämtning efter ett arbetspass har visat samband med ökad risk för skador, till exempel fallolyckor och stickskadorna. Att ofta ha mindre än 11 timmars återhämtning mellan eftermiddags- och förmiddagspass har visats ge ökad risk för hjärtsjukdom. Underlag saknas för att bedöma i vilken mån risken för bröstcancer är relaterad till tiden för återhämtning.

Enbart natt eller roterande schema

Det finns stöd för att nattarbete medför ökade hälsorisker jämfört med samma arbete enbart dagtid. Men huruvida det finns en skillnad mellan enbart nattarbete och ett roterande schema med tre skift är svårt att säga säkert. I några studier har man sett en ökad sjukdomsrisk i grupper som enbart arbetat natt, medan andra studier talar för att det snarare är totala mängden nattarbete som har störst betydelse. I nuläget går det inte att avgöra om det finns en fördel eller nackdel med scheman med enbart nattarbete när det gäller att förebygga ohälsa.

Medicinska kontroller och riskbedömning

Det är obligatoriskt för arbetsgivare att erbjuda de anställda medicinska kontroller vid nattarbete. Syftet med sådana medicinska kontroller är bland annat att hitta personer i riskzonen för ohälsa relaterad till nattarbete, så att förebyggande insatser kan erbjudas.

Det kan handla om personer med diabetes eller andra kroniska sjukdomar där det är svårt att upprätthålla rutiner kring mat och medicinering vid oregelbundna arbetstider. Det kan också handla om personer med ohälsa som gör att de har större risk att drabbas av sjukdom vid skift- och nattarbete, till exempel de som redan drabbats av en hjärtinfarkt. Hjärtinfarkter behandlas idag mycket aktivt och det betyder att många som haft infarkt ganska snart återkommer till arbetslivet. De kan behöva individuell rådgivning och en förändring av arbetstidens förläggning.

En förutsättning för att medicinska kontroller ska fylla sitt syfte är att de erbjuds inför anställning och därefter regelbundet, samt att de leder till åtgärder när det är motiverat.

Gravida har dessutom alltid rätt till en individuell riskbedömning, rådgivning och vid behov omplacering, oavsett om de arbetar natt eller inte. Arbetsgivaren kan ta hjälp av företagshälsovården för medicinska kontroller och för riskbedömningar för gravida.

Medicinska kontroller

ska erbjudas

- vid nyanställning i nattarbete
- inom 3 månader om byte sker från dagarbete till nattarbete eller till skiftarbete där nattarbete ingår

och därefter

- med högst 6 års mellanrum för arbetstagare under 50 år och
- med högst 3 års mellanrum för arbetstagare över 50 år.

För att medicinska kontroller ska kunna få avsedd effekt behöver de

- göras regelbundet och
- vid behov leda till åtgärd

Vad säger forskningen om upplevelsen av nattarbete?

Ovan har vi beskrivit forskning om samband mellan natt- och skiftarbete och ohälsa. Dessutom finns forskning om hur natt- och skiftarbete upplevs. Dessa upplevelser kan vara kopplade till arbetstillfredsställelse, stress, obehag eller att man väljer att lämna arbete där natt- och skiftarbete ingår. Vi vet däremot inte i hur hög grad upplevelserna har betydelse för utvecklingen av ohälsa.

Individuell anpassning av schemat

Generell kunskap om hälsosam schemaläggning är värdefull för att ge skift- och nattarbetande personal ett hållbart arbetsliv. Samtidigt kan detaljer i schemat behöva anpassas till den enskilda medarbetaren. Kvalitativa studier visar att olika personers förutsättningar och privatliv påverkar möjligheten att tolerera skift- och nattarbete och möjligheten till återhämtning. Individuella anpassningar av schemat kan dessutom ge positiva konsekvenser genom upplevelse av kontroll, förutsägbarhet och inflytande.

Samtidigt är det viktigt att informera och ge råd om hälsosam schemaläggning. Individerna själv väljer inte alltid det mest hälsosamma alternativet, utan väger till exempel in vad som fungerar i familjelivet.

Arbetsbelastningen

Vid sidan av arbetstidens förläggning finns andra aspekter av arbetsmiljön under nattarbete som kan innebära ökad risk för stress och minskad arbetstillfredsställelse. Detta har framför allt framkommit i studier baserade på intervjuer.

Generellt behöver en hög arbetsbelastning balanseras med tillräckliga resurser i arbetet i form av till exempel möjlighet till paus under långa arbetspass och stöd från chef och kollegor vid svåra prioriteringar. När bemanningen minimeras nattetid kan det ibland bli svårt att upprätthålla en sådan balans. Intervjustudier visar att otillräcklig bemanning vid

arbetstoppar ofta leder till att personalen upplever etisk stress eftersom patientsäkerheten riskerar att minska.

En generell svårighet att rekrytera och behålla personal i hälso- och sjukvården, i synnerhet sjuksköterskor, medför ibland att många i arbetsgrupperna är oerfarna. Detta kan i sin tur vara negativt både för den oerfarna som saknar den självständighet som arbetsorganisationen nattetid kräver, och för den erfarna om hen i sitt arbete inte har utrymme för att fungera som handledare.

Nattarbetets särskilda fördelar

Om arbetsbelastningen inte är för hög och rätt kompetens finns i arbetsgruppen kan nattarbete ha fördelar för vissa yrkesgrupper. Både i tidigare intervjustudier och i den som genomfördes i Region Stockholm 2019 beskriver sjuksköterskor att arbetsinnehållet under nattpasset kan vara mer tillfredsställande jämfört med dagpassets ofta fragmenterade arbetssituation.

Under nattpasset finns ofta en bättre kontinuitet i patientarbetet, och sjuksköterskan har ett större utrymme för självständighet i yrkesutövandet. Självständigheten under nattpasset kan ge arbetstillfredsställelse, men också en fin möjlighet att lära nytt genom att själv planera arbetet tillsammans med erfarna kollegor.

Läsa vidare

I Arbetsmiljöverkets föreskrifter finns viktig information, bland annat om hur medicinska kontroller vid nattarbete skall genomföras och om vilka regler som gäller för gravida:

Arbetsmiljöverket. Medicinska kontroller i arbetslivet. AFS 2019:3, föreskrifter.

<https://www.av.se/arbetsmiljoarbete-och-inspektioner/publikationer/foreskrifter/medicinska-kontroller-i-arbetslivet-afs-20193-foreskrifter/>

Arbetsmiljöverket. Vägledning för den som utför medicinska kontroller.

<https://www.av.se/globalassets/filer/publikationer/vagledning/vagledning-till-den-som-utfor-medicinska-kontroller-11-01-2019.pdf>

Arbetsmiljöverket. Vägledning för dig som är arbetsgivare – medicinska kontroller.

<https://www.av.se/globalassets/filer/publikationer/vagledning/vagledning-till-dig-som-ar-arbetsgivare-medicinska-kontroller-11-01-2019.pdf>

Arbetsmiljöverket. Gravida och ammande arbetstagare. AFS 2007:5, föreskrifter.

<https://www.av.se/globalassets/filer/publikationer/foreskrifter/gravida-och-ammande-arbetstagare-foreskrifter-afs2007-5.pdf?hl=2007:5>

Forskning från Centrum för arbets- och miljömedicin

Resultaten av vår forskning inom området finns sammanfattade i nedanstående skrifter som kan laddas ned. Här finns också länkar till de vetenskapliga publikationerna.

Nattarbete och risk för gravida att föda för tidigt

<https://www.camm.regionstockholm.se/aktuellt/nattarbete-okar-risken-for-stroke-och-for-tidig-fodsel/skift--och-nattarbete-och-for-tidig-fodsel/>

Nattarbete och sjukdomar i hjärnan och hjärnans kärl

<https://www.camm.regionstockholm.se/aktuellt/nattarbete-okar-risken-for-stroke-och-for-tidig-fodsel/skift--och-nattarbete-och-cerebrovaskular-sjukdomstroke/>

Nattarbete, hjärtsjukdom och förmaksflimmer

https://ki.se/sites/default/files/2022/06/Arbetstider%20och%20h%C3%A4lsa_hj%C3%A4rtsjukdom%20och%20f%C3%B6rmaksflimmer_sammanfattning%20220621.pdf

Upplevelser av nattarbete

https://www.camm.regionstockholm.se/siteassets/camm-dokument/rapporter/rapport_nattarbete-varden_webb_tg.pdf

Författare

Annika Lindahl Norberg, Leg psykolog, Docent

Carolina Bigert, Överläkare, Med Dr

Per Gustavsson, Överläkare, Professor